

KISS FARKAS GÁBOR

A FILOLÓGUS ZRÍNYI ÉS A RENESZÁNSZ OLVASÁSKULTÚRA

*Quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi
copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est
dux certior quam natura. Aliud est enim poëtarum
more verba fundere, aliud ea, quae dicas, ratione
et arte distinguere.*

(Cicero, De finibus bonorum et malorum, IV, 10)

A rétorok nagy többségének tanácsával egyezik Cicero megállapítása: még ha vannak is olyanok a rendkívüli tehetséggel megáldott emberek között, akik előtanulmányok nélkül képesek a szónoklás gazdag tárházából meríteni, a szónoki mesterség megtanulása mégis bizonyosabban vezet el ehhez a tudáshoz, mintha a természetre bízánk annak elérését. Más dolog költők módjára ömlengeni, és megint más a mondanivalónkat átgondoltan és mesterien tagolni. Természetesen a költők se mind csak ömlesztik szavaikat („verba fundere”), a *natura* és az *ars* összhangja szükséges a tökéletes költői eredményhez.¹

A *natura* és *ars* kettősségét tükrözi a Vergiliusról mesélt híres történet a Donatus-féle életrajzban:

Azt mondják, hogy mikor a *Georgicát* írta, naponként kora reggel igen sok verssort fogalmazott meg magában, azokat le is szokta diktálni, majd egész napon át újra meg újra foglalkozva velük, számukat egészen csekélyre csökkentette, igen találóan azt mondva, hogy a költeményét nősténymedve módjára szüli, és végül is nyalogatással formálja ki. Az *Aeneist* elhatározása szerint először prózai formában, tizenkét könyvre felosztva, részletenként dolgozta ki, aszerint, hogy melyikhez volt kedve, és semmit nem a sorrend kedvéért véve elő.²

¹ „[...] cum ad naturam eximiam atque inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere.” (Cicero, *Pro Archia poeta*, 15.)

² Vergilius-életrajzok, szerk. Ritoók Zsigmond, 154. *Antik Tanulmányok*, 1961/1–2, 150–156. Gellius az *Attikai éjszakákban* (*Noctes Atticae*, XVII, 10, 2–3) még jobban kifejti a hasonlatot: „Mert miképpen ez az állat előbb formátlan és rút szülötteket hoz a világra, azután pedig amit így a világra hozott, nyalogatással formálja és alakítja, úgy az ő szellemének

Vergilius egyrészt „költők módjára öntötte” a szavakat, utána viszont csak a legjobbakat hagyta meg, nyilván a sokszor emlegetett *ars* és *iudicium* segítségével döntve.

A *copia dicendi*, a nyelvi gazdagság elérése azon kevés humanista cél egyike, amely nem Petrarcatól, hanem csak utódaitól, Guarinótól, illetve az északi humanistáktól származtatható, és elvi rögzítésére, újrafogalmazására egészen a XV. század második feléig kellett várni.³ A németalföldi Rudolphus Agricola, aki Guarinónál tanult, Iacobus Barbirianusnak írt levelében (Heidelberg, 1484) összegzi a nyelvi bőség gyűjtéséhez szükséges tanácsokat:⁴

Ezek közül az egyik, hogy szabjunk meg bizonyos fejezetcímeket, mint például erény, bűn, élet, halál, tudás, műveletlenség, jóindulat, gyűlölet, és más hasonló, amelyeneket szinte mindenki szokott használni. Ezeket gyakran ismételjük át, és mindazt, amit tanultunk, amennyire lehetséges, és amit még tanulunk, osszuk be ezek alá, hogy a fejezetcímeket elismételve azokra a dolgokra is emlékezzünk, amiket alájuk írtunk. [...] Igen gyakran még egy példát, vagy akár egy mondatot is több fejezet alá is besorolhatunk, ahogy például Lucretia megerőszkolásának történetét Liviusnál először is a szemérmesség alá, tudniillik, hogy milyen nagyra kell becsülni, hiszen Lucretia a szüzesség elvesztése miatt inkább a halált választotta. Aztán a szépséghez sorolhatjuk, hogy nem egyszer mekkora bajt tud előidézni, és hogy a szemérmet is mennyire fenyegeti. Utána a halálhoz is sorolhatjuk, hogy azt nem kell rossznak tartanunk, hiszen Lucretia is inkább a halált választotta, mint a meggyalázott életet. Utána a testi vágy alá is, hogy mekkora csapást, micsoda háborút okozhat, és hogy az óriási gondok gyakran jelentős jó dolgokat készítenek elő, ugyanis e bűn által lett szabad a római nép.⁵

újszüllöttjei is nyers és tökéletlen kinézésűek, de azután szüntelen foglalkozás és ápolgatás révén megadja nekik az arcvonásokat.” (Ibidem, 154.)

³ Guarino módszereiről ld. Robert R. Bolgar, *Classical Heritage and Its Beneficiaries from the Carolingian Age to the End of the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1954, 265–272; Anthony Grafton – Lisa Jardine, *From Humanism to Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth-Century Europe*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1986, 1–28; Ann Moss, *Printed Commonplace Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford, Clarendon, 1996, 53–55.

⁴ Agricola hasonlókat mond posztumusz kinyomtatott, Erasmus által nagy hírre vitt kézikönyvének, a *De inventione dialectica* III. könyvének utolsó fejezetében is.

⁵ „Horum unum est, ut certa quaedam rerum capita habeamus, cuiusmodi sunt virtus, vitium, vita, mors, doctrina, ineruditio, benevolentia, odium, et reliqua id genus, quorum usus fere communis ad omnia et tamquam publicus sit. Haec crebra iteremus et omnia

A módszert azonban nem a hányattatott sorsú Agricola, hanem Erasmus tette népszerűvé és kötelezővé minden humanista műveltségű írástudó számára.⁶ Erasmus előírja, hogy aki a műveltek közé akar tartozni, „először is gyűjtsön minél több közhelyet. Részben az erények és bűnök fő- és alfajai közül válassza őket, részben pedig azok közül, amelyek a legfontosabbak a halandók életében, és amelyek a meggyőzés során a leggyakrabban fordulnak elő.” Ahogy ezt már Agricola dialektikus sorrendje (erény–bűn, élet–halál stb.) is sugallta, ezeket legjobb az *affinitas* és a *pugnantia*, azaz a rokonság és a szembenállás elve alapján elrendezni.

Egyébként azok a témák, amelyek az erények és a bűnök körén kívül esnek, részben a példákhoz, részben a közhelyekhez tartoznak. A példák ilyesfélék: rendkívül hosszú élet, fiatalos öregkor, öreges ifjúkor, rendkívüli boldogság, emlékezőtehetség, a dolgok hirtelen változása, hirtelen halál, önként vállalt halál, csodás halál, csodás születések, rendkívüli ékesszólás, gazdagság.⁷

quae didicimus, quantum fieri potest, certe quaecunque discimus, ad ea redigamus, ut repetendis capitibus illis, ea quoque, quae ad ea redeamus, repetantur. [...] Poterit autem persaepe vel exemplum unum, vel una sententia in multa capita conferri, ut quod de vi illata Lucretiae apud Livium est, primum de pudicitia, quanti scilicet ea facienda sit, cuius damnum Lucretia morte putavit pensandum. Post de pulchritudine quantum malorum ea saepe sit causa, quantum etiam pudicitiae ab ea periculi sit. Iam de morte, ut ea mala non sit habenda, quam Lucretia impudicae vitae praetulerit. Hinc de libidine, quas clades, quae bella ea moverit, utque etiam ingentia mala magnorum, saepe bonorum praebeant causam, quando ex eo scelere populo Romano sit libertas quaesita.” (*De formando studio* Rodolphi Agricolae, Erasmi Roterodami et Philippi Melanchtonis rationes cum locorum quorundam Indice, Antverpiae, Martinus Caesar, 1532. Modern kiadása: Rodolphe Agricola, *Écrits sur la dialectique et l'humanisme*, ed. par Marc van der Poel, Paris, Champion – Geneva, Slatkine, 1997, 272.) Ahol másképp nem jelölöm, saját fordításaim szerepelnek.

⁶ Agricola egyébként is önként választott szellemi elődje, „apja”, és itáliai kapcsolatai révén szellemi legitimálója volt. Ld. Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print*, Princeton, Princeton University Press, 1993.

⁷ „Caeterum quae extra viciorum ac virtutum genera sumuntur, partim pertinent ad exempla, partim ad locos communes. Prioris generis ferme sunt huiusmodi: insignis longaevitae, vivida senectus, senilis iuventa, insignis felicitas, insignis memoria, subita rerum commutatio, subita mors, mors spontanea, mors prodigiosa, partus prodigiosi, insignis eloquentia, insignis opulentia. Ex humili genere clari, vafricies ingenii, insigne corporis robur, insignis formaegregium ingenium in deformi corpore, atque id genus innumera alia, quorum singulis oportebit subicere, quae cum his pugnant, quaeque cum his habent affinitatem, ut insigni eloquentiae opponitur insignis infantia [...]” (Erasmus Roterodamus, *Ratio colligendi exempla*. In *De formando studio* Rodolphi Agricolae, Erasmi Roterodami [...], 25. Modern kiadása: *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, I/6. *De copia verborum ac rerum*, ed. Betty I. Knott, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1988, 260.)

A közhelyekhez viszont a közmondások tartoznak, Erasmus ezekre is számos példát idéz. Erasmus azonban, szemben a *De inventione dialectica* skolasztikus logikára alapozott felosztásaiban gyönyörködő Agricólával, gyakorlati példákat is idéz arra, miképp használhatjuk fel Szókratész történetét példázatként, vagy Mercurius istenséget hasonlatként.⁸ Az Erasmus-követő Melanchton természetesen ugyanezeket a nézeteket visszhangozza *De locis communibus ratio* című rövid munkácskájában, példáinak nagy részét is Erasmustól véve át.

Ezeknek a példának és közmondásoknak a legnagyobb gyűjteménye Erasmus *Adagiái* voltak, és ennek előszavaként olvasható talán a legjobb értekezés az összegyűjtött példák gyakorlati használatáról is.⁹ Barátai közül Guillaume Budének fenn is maradt egy jegyzetelt Homérosza, amely ennek az olvasási stratégiának a tökéletes alkalmazásáról tanúskodik.¹⁰ Ez a jegyzetfüzet-kezelési technika sok módosuláson ment keresztül a XVI. században, melyek közül a legfontosabb a ráimizmus hatása volt: a csírájában már Rudolphus Agricolánál és Erasmusnál is meglévő dialektikus fogalomfelosztásokat Ramus állította csatarendbe a tudomány rendszerezéséhez.¹¹ Ekkor készültek el az első rendszerezett közhelygyűjtemények is: Erasmus *Adagiái*ban még csak a mutatók segítségével lehetett úgy-ahogy eligazodni, a XVI. század második fele azonban előnyben részesítette az alfabetikusan elrendezett enciklopédikus közhelygyűjteményeket.¹² Theodor Zwinger *Theatrum vitae humanae*ja az 1565. évi első kiadásban mintegy 1400 oldal, de 1586-ra már 4500 oldalnyi hosszúságúra nőtt.¹³ Ahogy Erasmus *Adagiáit* is megtisztították a tridenti zsinat után

⁸ Ibidem, 30–37.

⁹ Erasmus Roterodamus, *Adagiorum opus, ex postrema auctoris recognitione*, Lyon, Sebastianus Gryphius, 1550, 1–18. Hasonló módon adja elő Erasmus ugyanezt az eljárást *De conscribendis epistolis* és *De duplici copia verborum ac rerum* című munkáiban is. Ezekről és hatásáról általában ld. Terence Cave, *The Cornucopian Text. Problems of Writing in the French Renaissance*, Oxford, Clarendon, 1979, 1–35.

¹⁰ Anthony Grafton, How Guillaume Budé Read His Homer? In *Commerce with the Classics. Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997, 135–183, főképp 171. Grafton elemzését több ponton kiegészíti Filippomaria Pontani, From Budé to Zenodotus. Homeric Readings in the European Renaissance. *International Journal of the Classical Tradition*, 2007/3–4, 375–430.

¹¹ Walter J. Ong, Commonplace Rhapsody. Ravisius Textor, Zwinger and Shakespeare. In *Classical Influences on European Culture AD 1500–1700*, ed. by R. R. Bolgar, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, 91–126.

¹² Moss, *Printed Commonplace Books*, 109–111 és Richard Yeo, Notebooks as Memory Aids. Precepts and Practices in Early Modern England. *Memory Studies*, 2008/1, 115–136.

a katolikus használók számára (Paulus Manutius velencei kiadásában, 1575), úgy Zwinger enciklopédikus közhelygyűjteményét is katolizálta a leuveni egyetemi tanár, Laurentius Beyerlinck *Magnum theatrum vitae humanae*jában (1631). Ez utóbbi talán az egyik legnépszerűbb enciklopédikus mű volt a XVII. század katolikus értelmisége körében, Zrínyi Miklós könyvtárában is megtaláljuk,¹⁴ de megvolt a nagyszombati jezsuiták könyvtárában is¹⁵ – pedig a hatalmas sorozatot nem adták olcsón: a népszerű jezsuita író, Jeremias Drexel szerint hetven aranyforintba került egy bekötetlen sorozat.¹⁶ A korabeli Magyarországról ismerjük gróf Forgách Ádám nyomtatásban is megjelent közhelygyűjteményét (*Fasciculus sententiarum*, Bécs, 1657),¹⁷ amelynek nagyrészt sztoikus-moralizáló gondolataival a gróf hányattatásai idején próbálta vigasztalni magát. Ez a gyűjtemény azonban elavult, középkori jellegű florilegium, nem tartalmaz témákat és forráshelyeket, az egyes gondolatok rendszerezetlenül, latin fordításban következnek egymás után – talán épp ezért nem is lett sikeres, és nem jelent meg többször nyomtatásban. Pedig Forgách forrásai

¹³ Ann Blair, *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700. Journal of the History of Ideas*, 2003/1, 11–28; Ann Blair, *Note Taking as an Art of Trans-mission. Critical Inquiry*, 2004/1, 85–107.

¹⁴ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Zrínyi, 1991, 259–261. Könyvtárában éppúgy megvolt Beyerlinck lexikonának protestáns mintája, Theodor Zwinger *Theatrum vitae humanae*ja (Basel, 1565), Beyerlinck műve mellett elhelyezve. (*A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, 258.)

¹⁵ Farkas Gábor Farkas, *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II. *Nagyszombat 1632–1690*, Adattár 17/2., Szeged, Scriptorium, 1997, 101.

¹⁶ Ezzel is motiválva olvasóit, hogy készítsenek saját gyűjteményt. Hieremias Drexel, *Aurifodina artium et scientiarum omnium; excerpti sollertia omnibus litterarum amantibus monstrata*, Antwerpen, Cnobbert, 1638, 140.

¹⁷ *Fasciculus sententiarum ex scriptis diversorum auctorum magnorum in otio conflictionum collectus a comite Adamo Forgach etc. Fidelitatis et Infelicitatis Speculo*. Offert Curiosis Lectoribus, secum in eadem navi navigantibus, Viennae, Austriae, 1657. Kiadása: Szabó Károly – Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, III, Budapest, MTA, 1896–1898, 1978. Minden bizonnyal az a „persecutio” motiválhatta Forgách időszakos visszavonulását és a mű megjelenését, amiről Zrínyi is ír II. Rákóczi Györgynek: „Forgách uram körül valami ujságok vannak, érdemi-e, nem-e azt az persecutiót, én meg nem itélhetem, azt tartom, többet az gyűlölség, hogysem az igazságnak szereteti árt neki az jó úrnak, hodie tibi, cras mihi: az magyarok heában nyitják föl az szemeket, ha nem lesz kiben bízniok.” (Zrínyi Miklós *Válogatott levelei*, kiad. Bene Sándor, Hausner Gábor, Budapest, Balassi, 1997, 82. [1655. január–február]) Teológiai közhelygyűjteményeket (elsősorban Szegedi Kis István legalább hat kiadásban megjelent *Theologiae sincerae loci communes*át [Basel, 1585]) már a XVI. századi Magyarországról is ismerünk.

– ha hihetünk a műhöz fűzött jegyzéknek – korszerűek, és irodalmilag, valamint filozófiailag is tájékozottak.¹⁸

Hathatott-e egy ilyen jegyzetelési módszertan Zrínyi eposzára? Míg az egyetemes cselekményt tényleg a legcélszerűbb lehetett a vergiliusi minta alapján megformálni, azaz egy prózai vázlatot kidolgozni és azt verssé alakítani, addig az ornátust, az egyes részletek epikus díszét többek közt a közhelygyűjteményekből meríthették az eposzírók. Az a kevés, amit a XVI–XVII. századi eposzok formálódásáról, vázlatairól, keletkezési folyamatairól tudunk, abba az irányba mutat, hogy a vergiliusi eljárás volt a minta: Milton is így, a lehetséges szereplők nevének felsorolásával, egy-két soros prózában, a történetnek megfelelő bibliai versek jelzésével készítette el az *Elveszett Paradicsom* első vázlatait – ekkor még tragédiaként.¹⁹ A vázlatot pedig nem ritkán követte valamilyen közhelygyűjtemény használata. Milontól is fennmaradt ilyen (igaz, elsősorban politikai-történelmi tartalmú),²⁰ George Chapman, a nem túl tehetséges Shakespeare-korabeli angol költő (Homérosz fordítója) pedig például egyenesen Erasmus *Adagiaiból* válogatott költeményeiben.²¹ Nem olyan versbe szedett közmondásgyűjteményre gondolok itt, mint amilyen a magyar irodalomból is ismert (Beniczky Péteré vagy Fráter Istváné), hanem arra, hogy költeményét az erasmusi gyűjteményből – amely nemcsak közmondásokat, hanem számtalan híres idézetet, szófordulatot (*flores*) tartalmaz – ékesítette fel.

Zrínyi költői példaképe, Marino büszkén vállalja fel ezt az eljárást *La Sampogna* című kötetéhez írt előszavában. Ez a Claudio Achillinihez intézett levél hosszú apológia azokkal a vádakkal szemben, hogy költeményei

¹⁸ A lista szerint használta Guarini *Pastor fidóját*, Petrarcat, Tassót, másrésről Gramond és a tacitista Scipione Ammirato valamely művét, amelyeket Zrínyi is forgatott, Jean Bodint (Bondinus?), Hugo Grotiust, Guevarát, Donato Giannotti történelmi műveit, Marcus Antonius Zimara mágikus értekezései közül valamit. Kár, hogy mindez felismerhetetlenül ömlesztve, latinra fordítva szerepel a műben.

¹⁹ Barbara Lewalski, *The life of John Milton. A critical biography*, Maiden, Mass., Blackwell, 2000, 123–124. A vázlatot ld. *Facsimile of the manuscript of Milton's Minor poems, preserved in the library of Trinity college*, ed. by William Aldis Wright, Cambridge, Cambridge University Press, 1899. A négy bűnbeeséssel kapcsolatos vázlat közül a legrészletesebb, az *Adam unparadised* című tragédiavázlat Zrínyi eposzához hasonlóan Gábor küldetésével kezdődött volna, hogy felhívja az angyalok figyelmét a Lucifer elleni harcra.

²⁰ John Milton, *Milton's Commonplace Book*, ed. by Ruth Mohl. In *Complete Prose Works*, ed. by Douglas Bush, I, New Haven, Conn., Yale University Press, 1953, 344–508.

²¹ Frank L. Schoell, G. Chapman's 'Commonplace Book'. *Modern Philology*, 1919/4, 199–218.

csak lopások. Minthogy az egyik legfontosabb poétikai szöveg ez a Zrínyi-könyvtárban, alább még részletesen szólok róla, itt csak azt idézem fel, amit a jegyzetelési módszere kapcsán mond Marino, aki szerint minden költő rabol a korábbiaktól:

Én megmondom teljes nyíltsággal, hogy egy szemernyit sem szabad abban kételkedni, hogy egyetlen más költőnél sem raboltam többet másoktól. Tudja meg az egész világ, hogy attól a naptól fogva, amikor az irodalmat tanulmányozni kezdtem, horoggal a kezemben tanultam meg olvasni, kihalásztam magamnak, saját céljaimra, amit jónak láttam, feljegyeztem Jegyzőfüzetembe, és a maga idején felhasználtam, úgyhogy ez a gyümölcse az ember olvasmányainak. Így tesz minden valamirevaló íróember, és aki nem így tesz, az véleményem szerint nem juthat el soha a kiváló írás csúcspontjára, mert emlékezetünk gyenge és hiányos, és enélkül a segítség nélkül csak ritkán idézi fel tökéletesen a látott dolgokat, amikor szükség van rájuk. Igaz, hogy ezt a repertóriumot mindenkinek magának kell készítenie a saját kedve szerint, és úgy kell elrendeznie, hogy a lehető legkönnyebben kiadja azokat a dolgokat, amiket keres. A szellemek különböznek egymástól, és még inkább eltérőek az emberek kedélyállapotai, ezért az egyiknek tetszik egy dolog, a másinak nem, és az egyik egy szerző olyan mondatát választja, ami a másinak nem tetszik.²²

Marino tanácsai után Zrínyi nem is maradt rest, és követte a mester ajánlotta módszert a *Sampogna*-kötetét olvasva: erről tanúskodnak a

²² „Dirò con ogni ingenuità non esser punto da dubitare ch'io similmente rubato non abbia più di qualsivoglia altro poeta. Sappia tutto il mondo che infin dal primo di ch'io incominciai a studiar lettere, imparai sempre a leggere col rampino, tirando al mio proposito ciò ch'io ritrovava di buono, notandolo nel mio Zibaldone et servendomene a suo tempo, ché insomma questo è il frutto che si cava dalla lezione de' libri. Così fanno tutti i valenti uomini che scrivono; et chi così non fa, non può giamai, per mia stima, pervenire a capo di scrittura eccellente, perché la nostra memoria è debole et mancante, et senza questo aiuto di rado ci somministra perfettamente le cose vedute, quando l'opportunità il richiede. Vero è che cotal repertorio ciascuno se l'ha a fare a suo capriccio et con quel metodo ordinarlo che può più facilmente improntargli le materie quando le cerca. Gl'intelletti son diversi, et diversissimi gli umori degli uomini, onde ad uno piacerà tal cosa che dispiacerà ad un altro, et taluno sceglierà qualche sentenza d'un autore che da un altro sarà rifiutata.” (G. B. Marino, *La Sampogna*, a cura di Vania de Maldé, Parma, Ugo Guanda, 1993, 51. Zrínyi példánya: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, 293.) A marinói plágiumfogalommal kapcsolatban ld. még Paolo Cherchi, *Elementi ludici nel plagio mariniano. Quaderni d'Italianistica*, 2000/2, 45–57 és Emilio Russo, *Marino*, Roma, Salerno, 2008, 323–328.

ceruzajelek, amelyekhez hasonlókat Lucanus-kötetébe is tett (és ott megfelelnek a Mátyás-elmélkedésekben idézett Lucanus-helyeknek).²³ A kötet bevezető szövegeit is számos ilyen jel kíséri, de az valószínűsíti leginkább, hogy Zrínyi keze nyomával van dolgunk, hogy számos Zrínyi által imitált hely található a szövegek között. Így pl. a *La bruna pastorella* idill szalamandrája (262–263. sor)²⁴ a II. idillium első versszakában tűnik fel, a *Sospiri d'Ergasto* versszakaiban a megjelöltek közül a 15. az I. idillium 16. versszakának megfelelője, a 33. Marino-ottava a 19–22. versszaknak, a 38–41. melletti jel a 31. versszaknak, a 77. melletti jel az 59–60. versszaknak feleltethető meg.²⁵ Sejtésünket tovább erősítheti, hogy olyan hely is be van jelölve Marino szövegében, amelyre a korábbi kutatás nem figyelt fel forrásként. A *Fantasia poetica* szerelmi vitájának zárataként Viola beleegyezik Titirus szerelmébe:

Ugy légyen, édes szívem, az mint akarod,
Mert engemet az te szép versed meghajtott.
Immáron ezután lések te szolgálód,
Társod és szeretőd, és te szép virágod.

(24)

²³Ld. Kiss Farkas Gábor, Zrínyi Lucanus-olvasata. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998/3–4, 411–421.

²⁴Zrínyi példányában a 244. oldalon.

²⁵A másik lehetőség egy olyan Zrínyi-kutató lenne, aki használhatta ezt a kötetet (Széchy Károly?). Ez ellen szól viszont, hogy számos, forrásként fel nem használt helyet is bejelöl. A Zrínyi-könyvtár modern katalógusa is kérdőjellel Zrínyinek tulajdonítja a bejegyzéseket: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, 293. Fontos lenne ezek alapos feltárása, erre azonban háromnapos zágrábi tartózkodásom alatt nem nyílt lehetőségem. Saját, ellenőrzésre szoruló listám a bejelölt sorokról: *Orfeo*: 180 („a la corte crudel”), 276 („O del’abisso”); *La ninfa avara*: 102–103 („La lupa e non il lupo”), 160–161 („S’io dicessi che pieno”), 276–278 („Quando Dafne”), 296–300 („Tu che novo Anfione”); *La disputa amorosa*: 1–2 („A dio tigre”), 31 („questo mortal pallore, ond’io son tinto”), 118–119 („Amator disputante, disputator amante”), 149–152 („D’amor nacque il pensiero”), 355–356 („farti vittima il core”), 442–443 („Chi fia che m’assecuri”), 526–527 („amor non è perfetto”), 541–545 („Rosa verginella”), 561 („di giovinetta ch’a leggiadro sposo”), 574–575 („Ma qual più brutta”), 582 („Non fia sterile”), 593–600 („Laurin, ti cedo”); *La bruna pastorella*: 121–122 („ingegnosi concetti”), 263–264 („La fredda salamandra”), 394–395 („L’anima mia s’annida”); *Sospiri d'Ergasto*: 15, 18, 33, 38–41, 55, 77, 96. (Zrínyi példányában a korábbi, hosszabb változat szerepel, amelyet De Maldé kritikai kiadása csak függelékben közöl!)

Marino *La disputa amorosa*jában, amely nem csak szövegszerű, hanem szerkezeti, történetbeli mintát is adhatott, Selvaggia így egyezik bele végül Laurino szerelmébe:

Laurino, ti cedo omai.
Tropo dotto campione
qualunque questione
d'amor resolver sai.
Quindi dela disputa e in un del'alma
donandoti la palma,
convien ch'io pur da te vinta mi chiami,
e ch'amata riami.²⁶

(593–600, vonallal megjelölve)

Hacsak nem egy ismeretlen Zrínyi-kutatóval van dolgunk, alighanem Zrínyi jelölte be olvasás közben a később felhasználható, *zibaldoné*jába kimásolandó részeket.

Zrínyi imitációs technikája némiképp más, mint a XVI. századi. Szívesen cseréli fel a sorokat, alakítja át az eredeti sorrendet az imitált költeményekben, szakaszokban. Akad olyan eset is azonban, amikor nehéz megmagyaráznunk az epikus minták és a *Szigeti veszedelem* közti viszonyt, ha nem tételezünk fel valamilyen jegyzetfüzetet vagy közhelygyűjteményt, amelynek segítségével eposzához anyagot – többnyire ornátust – gyűjtött. Szolgáljon példa gyanánt az eposz egyik legtréfásabb hasonlata, amely épp az egyik legheroikusabb jelenethez kapcsolódik. Demirhám és Deli Vid párbajában Deli Vid szablyája eltörik, és ezért egyetlen lehetősége, hogy pajzzsal fedezve magát Demirhám szoros közelébe fusson, magához szorítsa, hogy a szerencsen²⁷ hős ne sújthasson le rá kardjával („paizzsal befödvn magát fut kard alá”; X, 38). Demirhám nem tud szabadulni Deli

²⁶ „Laurino, engedek neked. Túl tanult bajnokként a szerelem minden kérdésére tudod a választ. Ezért mind a vitának, mind lelkemnek pálmáját neked nyújtva, illő, hogy legyőzöttnek szólíts, és általad szeretve viszontszeresselek.” Széchy megemlíti a *La disputa amorosa* és a *Fantasia poetica* szerkezeti hasonlóságát, de szövegbeli azonosságot nem idéz (Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*, V, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902, 31–41). Bán Imre Tasso *Jeruzsálemére* (*Gerusalemme Liberata*, XX, 136) vezeti vissza a szakaszt (Bán Imre, Adalékok Balassi versértelmezésekhez. *Studia Litteraria*, 1979, 23; idézi Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 164–165).

²⁷ Demirhám származása némiképp bizonytalan: testvére a varázsló Alderán (I, 84: „Ötödik Alderan, bátyja Demirhámnak”), aki egyiptomi (XIV, 13: „Ennek eredeti volt bő Aegyptusban”), míg Demirhámot arabiai szerencsenek mondja Zrínyi (VI, 5; XIII, 40).

Vid szorításából, ezért birkózni kezdenek („Imide-amoda ők hányják magokat, / Botlástul, eséstül jól őrzik lábokat”; X, 40). Ebben a szabálytalan párviadalban használja Zrínyi a következő hasonlatot:

Mikor méz-szag medvének orrában esik,
Utánna mászkálván bükfárul leesik,
Körmével s fogával az fára haragszik,
Szagatja heában heát gyökeréig.

(X, 41)

A tréfás hasonlat már Aranynak is szemet szúrt: „nehezen klasszikai a medvéről vett hasonlat” – mondja.²⁸ Egyetérthetünk vele, ezt a párhuzamot, Zrínyi esztétikai liberalizmusának ékes bizonyítékát, csakis Ariostótól vehette: Vergilius és Tasso másodlagosan heroizált világába nem férne bele ez a komikus utalás. Valóban, az *Orlando furioso*-ban találjuk meg:

Quantunque debil freno a mezzo il corso
animoso destrier spesso raccolga,
raro è però che di ragione il morso
libidinosa furia a dietro volga,
quando il piacere ha in pronto; a guisa d’orso
che dal mel non sé tosto si distolga,
poi che gli n’è venuto odore al naso,
o qualche stilla ne gustò sul vaso.²⁹

(XI, 1)

A hasonlat, amely itt Ruggiero Bradamante iránt érzett vágyát szemlélteti, itt csak az egyik Zrínyi-gondolatot tartalmazza, a méz iránt érzett vágyat. A gondolat másik felét az ariostói romanzo másik végén találjuk meg:

Simiglia Rodomonte intorno a Orlando
lo stolido orso che sveller si crede

²⁸ Arany János, *Zrínyi és Tasso*. In Arany János *Összes művei*, X, szerk. Keresztury Dezsőné, Budapest, Akadémiai, 1962, 434.

²⁹ „Futtában okos mén ugyan a mégoly / könnyű kantárhúzásra is lefékez, / de hogy az értelem parázna tébolyt / megállásra készletne, ha az élvhez / hozzájutott, nagyon is ritka; éppoly, / mint várni, hogy nem nyúl a medve mézhez, / amikor illatát orrában érzi, / vagy épp nyelvéhez ért egy csippenésnyi.” (Simon Gyula fordítása.)

l'arbor onde è caduto; e come n'abbia
quello ogni colpa, odio gli porta e rabbia.³⁰

(XXIX, 46, 5–8)

Orlando félmeztelenül, esztét veszítve megy a feje után, és Rodomonte, aki épp egy hidat állíttat, megpróbálja megállítani az őrülnék tűnő idegent. A két hős birkózni kezd, és Rodomonte nagy meglepetésére az általa parasztnak vélt őrült földre löki őt, majd szorosan magához húzva a vízbe dőlnek. Ez az, amit maga Rodomonte sem képes elhinni, ahogy a medve sem, hogy földre eshetett, és ez okozza dühét is. Zrínyi Orlando örjöngését imitálja máshol is – de egy korábbi jelenetét, az *Orlando furioso* XXIII–XXIV. énekéből³¹ –, itt azonban mintha a két ariostói hasonlatból alkotna egy újat, amelyben megvan mindkét motívum. A két elemet megőrizhette és asszociálhatta emlékezetében is, de egy jegyzetfüzet is segíthetett ebben. Meglepő módon Zrínyi egyik kortársa, Belmonte Cagnoli *Aquilea distrutta* (*Lerombolt Aquileia*) című eposzában szinte ugyanúgy imitálja a medve és a méz hasonlatát, mint Zrínyi:

Ma come se gustò picciola stilla
L'orso da tronco, di bramato mele
Non può non vuol partir di doue stilla
Quel soaue licor, benche si cele.
Non troua in altra parte hora tranquilla.
Seco auuien, che s'adiri, e si querele.
Poiche negata pur gli vien quell'esca,
E quel dolce lasciar par, che gl'incresca.³²

(IX, 58)

Itt a hasonlat egy sereg harci vágýának leírására szerepel, azonban itt sem találjuk meg a gyökerek és a fa szaggatását egyben, ahogy Zrínyinél,

³⁰ „Rodomont Orlandót öklözve-sújtva / olyan volt, mint a medve: a fa omlott / rá, azt hiszi, pedig ő hullt a földre, / s üti-veri ész nélkül s dühöngve.” (Simon Gyula fordítása.)

³¹ Mályy Ferenc, *A Szigeti Veszedelem forrásaihoz. Egyetemes Philológiai Közöny, 1935, 294–296.*

³² „De akárcsak egy medve, ha azt veszi észre, hogy a fatörzsről a vágyott méz csepeg, nem tud és nem is akar elmenni onnan, ahol az az édes folyadék cseppen, még ha el is rejtőzik (a méz). Másfelé nem lel nyugodt órát, és emiatt megesik, hogy feldühödik és panaszkodik, és ha nem jön már ez a csalétek, nagyon nehezére esik otthagyni az édességet.” (Belmonte Cagnoli, *Aquilea distrutta*, Venezia, Francesco Baba, 1628, ELTE Egyetemi Könyvtár: Hf 4r 235.)

és Ariostónál két részletében. Cagnoli – ahogy több más eposzszerző is a XVII. század első felében – szerette volna ötvözni Tasso eposzát Ariosto romanzójával, ezért kerülhetett be eposzába ez a hasonlat, amelyet majdnem teljesen azonos módon fejlesztett tovább, *aemulált*, mint Zrínyi, aki a *Lerombolt Aquileiát* szinte bizonyosan nem olvasta.

Egy másik példa talán meggyőzőbbé teheti sejtésemet: a *Szigeti veszedelem* VI. énekének elején először találkozunk az enumeráció óta Demirhám-mal: a ravasz Halul bég társaságában követségbe jönnek, hogy megadásra bírják Zrínyit. A *Megszabadított Jeruzsálem* minden olvasója ráismer itt Alete és Argante párosára Tasso eposzának II. énekéből, ahol Goffredo előtt hangzanak el majdnem ugyanezek a szavak.³³ Demirhámot Zrínyi Argante alapján kezdi el bemutatni:

Az másik Demirhám volt Arábiából;
De tetszik mint egy vad pusztá Libiából,
Vakmerő kegyetlen nem lehet ily sohul;
Minden igazságát veti csak szablyából.

(VI, 4)

Tasso Argantéja circass-cserkesz születésű, egyiptomi (ez megfelelne Demirhám testvére, Alderán származásának), és az *Aeneis* Mezentiusának alakpárjaként megveti Istent, *csak kardja szabhat törvényt*: „d’ogni dio sprezzatore, e che ripone / ne la spada sua legge e ragione.” (II, 59, 7–8). Azonban Zrínyi rákövetkező versszakát nem találjuk meg Argante leírásában:

Ennél vadabbat az föld sem teremthetne,
Bár ha ujjabb boszuval óriást szülne,
Az ki a nagy egekre hegyekkel lűnne,
De mégis vadabb Demirhámnál nem lenne.

(VI, 5)

Az egekre hegyeket dobáló, „lövő” óriás képe, ahogy a vulkánok és Enceladus is, kedves volt Zrínyinek,³⁴ azonban a strófa mégsem az ő leleménye,

³³Ld. Greksa Kázmér, *A Zrínyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*, Székesfehérvár, Vörösmarty, 1890, 43–45. Az azonosságra már Arany János felhígyelt: ld. Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván, *„Adriai tengernek fönntforgó hajjai”*, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 241.

hanem Tassóé, aki a másik kiemelkedő mohamedán harcos, Solimano leírását vezeti be így a *Megszabadított Jeruzsálem* IX. énekében:

Ciò detto [Aletto], vola ove fra squadre erranti,
fattosen duce, Soliman dimora,
quel Soliman di cui non fu tra quanti
ha Dio rubelli, uom più feroce allora
né se per nova ingiuria i suoi giganti
rinovasse la terra, anco vi fora.³⁵

(IX, 3, 1–6)

Ezt követően azonban Halul bég–Alete és Demirhám–Argante követsége a tassói második ének útján halad tovább, Demirhám gigászi merészsége csak rövid kitérő volt Solimanóhoz. Könnyen elképzelhető, hogy a hatásos kép megmaradt Zrínyi emlékeztetésében a *Gerusalemme* IX. énekéből, és azt befűzte a II. ének imitációjába, de az is elgondolható, hogy a hasonlat egy *vadság–kegyetlenség* alá csoportosított jegyzetcsoporthoz tartozott.

Demirhám gigászi természete, és az ehhez való anyaggyűjtés már az első énekben, Demirhám enumerációbeli fellépése során is kitérnek:

Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt
Sohul, valamelyre Szulimán parancsolt,
Mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott,
Ökölrel agyonvert egy nagy elefántot.

(I, 83)

Itt már minden bizonnyal Zrínyi saját képformálásával van dolgunk, amelyhez egy másik tassói óriás-gigász, az embertelen Adrasto alakja szolgáltatja az alapot:

³⁴ Ld. Kovács Sándor Iván példáit: Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Errico Etna-ódája. In Király–Kovács, „*Adriai tengernek fönnforgó habjai*”, 183–203, főképp 199–200. Az ún. „Turnus-képlet” vad hőseiről ld. Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Budapest, Akadémiai, 1989, 28, 54–55.

³⁵ „Ezt mondva odaszáll [Alektó], hol mint bolyongó / törzsek vezére, Szolimán időzik, / Szolimán, kinek gögjéhez hasonló / nem fűtötte még Isten pártütőit, / s ha gigászokat szűlne e bolygó, ő lenne köztük a legvakmerőbb itt.” (Hárs Ernő fordítása.) A fordítás elhagyja az utalást az új lázadásra, a korábbi gigász-forradalomra, amely Enceladus betemetésével végződött. A részletre minden bizonnyal épp távolisága miatt nem figyelt fel eddig a kutatás. Tasso ihletője talán Seneca, *Thyestes*, 804–806, ahol a kórus azt kérdezi a Naptól, hogy vajon azért tért-e le útjáról, mert új gigászok támadtak az égre: „numquid aperto / carcere Ditis uicti temptant / bella Gigantes?”

Adrasto v'è, c'ha il regno suo là verso
i confin de l'aurora ed è gigante,
uom d'ogni umanità così diverso
che frena per cavallo un elefante.³⁶

(XIX, 125, 3–6)

Ha Zrínyi ismerte ezt az olvasási, jegyzetelési módszert, Argante, Solimano és Adrasto alakja és a hozzájuk kapcsolódó hasonlatok minden bizonnyal egy *saevitia* vagy *crudelitas* feliratú csoportba kerültek. Eredeti szövegkörnyezetükből kiragadva újra fel is lehetett használni őket, ahogy Zrínyi meg is teszi. Tasso fenti megjegyzését arról, hogy Argante csak a kardjában látja az igazságot és a törvényt (II, 59, 7–8), még egyszer, egy másik helyen is lefordítja, ezúttal Deli Vid szájába adva, *de sokkal szöveghűbben*, mint a VI. énekbeli jelenetben, amely szerkezetileg megfelel az eredeti elhangzás helyének, Argante (Demirhám) és Alete követségének:

Elbusul Deli Vid, és ugrik haragban,
Kiált: „Pogány ebek, nem elégszem abban;
Törvény és igazság vagyon én szablyámban.”
Ezután ketté vág Malkuchot derékban.

(XIII, 25)

A XI. ének közepén, Demirhám és Deli Vid korábbi párbajában (XI, 37–74) Zrínyi végig a *Megszabadított Jeruzsálem* VII. énekét imitálja, Raimondo és Argante párbaját. Az eredeti tassói történet egyik fontos momentuma, Raimondo imája azonban szerkezetileg sokkal fontosabb helyre kerül, a XIV. énekbe, Demirhám és Deli Vid végső párbajába, Deli Vid imájaként:³⁷

„Uram, tekints meg most égből te szolgádat!
Te zsidó gyermeket Terebintus völgyben
Góliát ellen tetted győzdelemben;
Téged dicsértenek égő kemencében
Sidrák, Misák, Abdenago nagy örömben.

³⁶ „Az óriási Adrasto, a távol / Kelet honának királyi lakója, / ki elüt minden más emberfiától, / s elefántra úgy ül, mint lóra.” (Hárs Ernő fordítása.)

³⁷ A párhuzamra utalt már Arany (ld. Király–Kovács, „*Adriai tengernek fönnforgó hajjai*”, 245; Arany, *Zrínyi és Tasso*, 409; Greksa, *A Zrínyiász*, 149).

Uram, most ugy légyen, az mint te akarod.”

(XIV, 102–104)

Tassónál a vén Raimondo imádkozik, hogy legyőzze ifjú ellenfelét (ezért használja a Dávid–Góliát hasonlatot):

„Signor, tu che drizzasti incontra l’empio
Golia l’arme inesperte in Terebinto,
sí ch’ei ne fu, che d’Israel fea scempio,
al primo sasso d’un garzone estinto;
tu fa’ ch’or giaccia (e fia pari l’esempio)
questo fellon da me percosso e vinto,
e debil vecchio or la superbia opprima
come debil fanciul l’oppressa in prima.”³⁸

(VII, 78)

Zrínyi az egyenlőtlen küzdelemre utaló első hasonlatot kiegészíti a kemencében égő ifjak imájával (Dán 3), s így a hasonlat már Isten kegyelmére utal, nem pedig a hősök közti erőkülönbségre. Ezzel szemben a XI. ének folytatását, ahol a két hős szidalmakkal illeti egymást, épp a *Megszabadított Jeruzsálem* XIX. éneke alapján írta meg, amelyet egyébként részletesen és folyamatosan Deli Vid és Demirhám utolsó párbajában, a XIV. énekben imitál. A *Szigeti veszedelem* XI. és XIV. éneke és a *Megszabadított Jeruzsálem* VII. és XIX. éneke tulajdonképpen egy-egy részlet cseréjével egymásba vannak ötvözve.

Természetesen nem láthatunk Zrínyi studiolumába, mert nem maradtak fenn jegyzetei, füzetei, de nehéz elképzelni ezt a fajta alkotómunkát némi cédulázás nélkül. Más Zrínyi-művekben szinte bizonyosak lehetünk ebben az alkotási módban. Kulcsár Péter hívta fel legutóbb a figyelmet, hogy a *Tábori kis tracta* másolója „minden biztonnyal cédulákon kapta kézhez a szöveget, erre következtethetünk abból, hogy címlapot nem ad, és az I. 2. szakasz két, néhány soros darabját felcserélte”.³⁹ Az aphorismusok jegyzetelési módszere is ilyen: Zrínyi a témaként megadott kulcsfogalmakhoz kapcsolódó Tacitus-idézeteket nagyrészt Baltasar Álamos

³⁸ „Uram, ki Terebintben gyatra fegyver / által mérettél csapást Góliátra / hogy annak, ki csúful bánt Izrarell, / egy gyermek kövétől esett halála; / add, hogy példája nyomán e gazember / a proba bukják, vasamtól találva, / s mint gyenge agg, a gőgöt úgy legyőzzem, / ahogy egy gyenge gyermek azt előttem.” (Hárs Ernő fordítása.)

³⁹ Zrínyi Miklós, *Prózai munkák*, kiad. Kulcsár Péter, Budapest, Akadémiai, 2004, 44.

Tacitus-aforizmusaiából meríti ugyan, de igen sokhoz fűz adalékokat saját olvasmányaiából és más történeti művekből.⁴⁰ Az idézett szöveghelyeket aztán Zrínyi (vagy a megbízott írnok) visszakereste Grotius Tacitus-kiadásában, hogy azokat ne olaszul idézze magyar művében. A témaként megadott elvont fogalmak ismerősek lehetnek Agricola, Erasmus és Ramus jegyzetelési ajánlásaiból: *Fama*, *Discordia propria*, *Negligentia*, *Vigilantia*, *Securitas*, *Diversio*, *Celeritas*, *Praevisio*, *Terror*, *Constantia*, *Fortitudo* stb.

Több kiterjedt módszertan is létezett erre a jegyzetelési, olvasási módszerre a XVII. században, amelyek közül a legalaposabbak a jezsuitáknak köszönhetőek. A *Ratio studiorum* is előírta, hogy a humanista osztályban az az egyik feladat, amit Erasmus is leírt: mondatokat gyűjteni az előadások anyagából, átírni, imitálni, görögre fordítani.⁴¹ Francesco Sacchini jezsuita atya, a rend egyik első történetírója,⁴² 1614-ben jelentetett meg egy érdekes értekezést arról, miképpen kell olvasni haszonnal a könyveket, és elkerülni az erkölcsökre káros olvasmányokat.⁴³ A retorika tanulójához („artis rhetoricae studiosus”) címzett könyvecske kiemeli, hogy az olvasásnak két fő haszna van, a stílusunk javítása és az ismeretszerzés (*stylus formandus* és *percipienda doctrina*), méghozzá ebben a sorrendben.⁴⁴ A tudományok közül a *studia humanitatis* igényli a legtöbb olvasást, „mivel enélkül nem lehet utánozni és sok más haszna is van”, tehát az olvasás fő haszna az imitáció által nyerhető jobb stílus, mert olvasás közben az ékesszólás beáramlik szellemünkbe: épp úgy, ahogy a napon lebarnulunk,

⁴⁰ Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest, Akadémiai, 1964², 394; Zrínyi, *Prózai munkák*, 40.

⁴¹ „[...] ex praelectionibus phrases excerpere easque pluribus modis variare, Ciceronis periodum dissolutam componere, carmen unius generis alio permutare, locum aliquem imitari, graece scribere alia generis eiusdem” (*Monumenta paedagogica Societatis Iesu V. Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu [1586 1591 1599]*, ed. Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1986, 431).

⁴² Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János*, Budapest, Universitas, 1997, 191.

⁴³ *De ratione libros cum profectu legendi libellus, deque vitanda moribus noxia lectione, oratio Francisci Sacchini e Societate Iesu*, Ingolstadii, Eder, 1614, ELTE Egyetemi Könyvtár: Bar.05870 (Fc 4272). (A kötet a pozsonyi jezsuitáké volt 1702-ben.)

⁴⁴ Az olvasás hasznainak ez a felosztása azonos Johann Sturm *De imitatione oratoriájával*, de ott Sturm még hozzáveszi a *verba* és a *rerum scientiához* a *tractatiót*, ami azt jelenti, hogy figyelni kell olvasás közben, miképp kell kezelni, megírni egy anyagot, tehát hogyan kell imitálni (Ioannis Sturmii *De imitatione oratoria libri tres*, Strassburg, 1574, I. könyv, VI; ELTE Egyetemi Könyvtár: Ant.5097.)

okosodunk a bölcs könyvek társaságában.⁴⁵ Mindenből a lehető legjobbat kell kiválasztanunk, mert csak ebből születhet szilárd tudás – mondja, majd felsorolást ad az általa ajánlott klasszikus auktorokból. A minket érdeklő, jegyzetelésre vonatkozó rész ezután következik: az olvasás fő haszna az *animadversio* (elmélkedés) és a *notatio* (jegyzetelés) – mondja itt. A legegyszerűbb a margón összefoglalni az adott fejezet mondanivalóját, ahogy ezt már az ókorban is tették, és ezekből önálló florilegiumokat lehet szerkeszteni.⁴⁶ A legpraktikusabb, ha két jegyzetfüzetet vezetünk, az egyikbe abban a sorrendben jegyezzük fel az olvasottakat, ahogy azt olvastuk, a másokban pedig topikusan elrendezve, témák szerint, mint pl. Barátság, Okosság, Félelem.⁴⁷ Vannak ugyan már készen kapható ilyen gyűjtemények, de sokkal jobban tudjuk használni a sajátunkat. Ha nincs időnk írogatni, csak a szavakat és a locus-besorolást (Barátság, Félelem stb.) írjuk a lapszélre, a bemásolást bízzuk az írnokunkra, ahogy azt Zrínyi is tette a *Tábori kis tracta* esetében.

A híres német jezsuita, Jeremias Drexel jóval alaposabban tárgyalta újra ezt a kérdést 1638-ban, a *Minden művészet és tudomány aranybányája* című dialógusában.⁴⁸ A tézist, miszerint az „excerpendi solertia”,

⁴⁵ „Cum autem gemina sit causa legendi, vel styli formandi, vel percipiendae doctrinae” és „sane multo est lectio necessaria magis: quia nec sine ea constare imitatio potest, et multas habet praeterea utilitates” (*De ratione libros*, 10, 15). A napon lebarbulás hasonlata Cicerótól származik: *De oratore*, II, 59–60. Párhuzamos példákat hoz rá George W. Pigman, *Versions of Imitation in the Renaissance*, 13. *Renaissance Quarterly*, 1980/1, 1–32. Zsámbock is használja ezt a hasonlatot: *De imitatione Ciceroniana dialogi tres*, Paris, Gorbinus, 1561, 13b (Régi Magyar Könyvtár, III, 487).

⁴⁶ Ibidem, 51–76.

⁴⁷ „Itaque duos minimum libros conficias velim: alterum, in quo, ut quidque lectio subministrat, exscribas, nullo alio nisi lectionis ordine, alterum in capita et quosdam communes distinctum locos, in quos ea ipsa, quae acervatim in priore sunt exempta volumine, digerantur.” (Ibidem, 90–91.) „Namque sub titulo (exempli gratia) Amicitiae, Prudentiae, Timoris, ac rerum huiusmodi, tam multa brevi videbis coacervata ex operibus, quae legetis (sic!), ut ipsemet mireris. Nec unquam poterit deesse iis de rebus sapienter, et erudite, vel cum admiratione audientium copiosa, et nobilis disserendi supellex. Non desunt quidem huius generis libri iam editi.” (Ibidem, 93.) Akinek se ideje, se pénze nincs, az foglalja össze a lapszálon a dolgot. De ez csak akkor jó, ha nem a stílus az érdekes.

⁴⁸ Jeremias Drexel, *Aurifodina artium et scientiarum omnium; excerpendi sollertia, omnibus litterarum amantibus monstrata*, Antwerpen, 1641, ELTE Egyetemi Könyvtár: Bar.07822 (Gc 2162). A mű megvan Zrínyi könyvtárában is Drexel összes művei között: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, 356. Épp a grazi jezsuita kollégium könyvtárából került hozzá 1652 után, de nem tudhatjuk, hogy olvasta-e. Az eljárást mindenesetre megismerhette tanulmányi éve alatt. Drexelnek erről a művéről ld. még Maczák Ibolya

a serény kivonatolás a tudás megszerzésének legjobb útja, példás írók sokaságával próbálja illusztrálni Drexel, inkább retorikus hévvel, mint történeti adatokkal:

Vergilius, az első a latin költők között, hét évig írta a *Bucolicát*, tizenegy évig az *Aeneist*, és saját maga legszigorúbb cenzoraként és bírójaként tűzre ítélte isteni művét. Vergilius márpedig, hogy tudd, nem csak olvasott, hanem kivonatolt is, és kivonatait a költeményébe szerkesztette. Tekints bele Ovidius *Átváltozásaiba*, és mondd meg, hogy kivonatolt-e. Forgasd Claudianust, a költők gyöngyszemét, és ugyanezt fogod mondani. Jacopo Sannazaro három könyvet adott ki a Szűz születéséről, amelyen húsz éven át dolgozott – de nem feledkezett meg a jegyzetelésről.⁴⁹

Ezután két rendtársát említi, Jakob Bidermannt, a neolatin drámaíró és Hermann Hugot, a jezsuita latin emblematika és költészet nagy alakját, akiket saját szemével látott kivonatokat készíteni. A kivonatolás elősegíti az elmélyült olvasást, jobban beivódnak az olvasottak emlékezetünkbe, a felejtéstől megkímélnek a jegyzetek, könnyen lehet segítségükkel hosszú műveket írni (pl. *Miscellanea, Florilegia, Adversaria, Conjectanea, Collectanea, Pandectae, Promptuaria, Silvae, Summaria*), és olyan lesz, mintha egy teljes könyvtár állna rendelkezésünkre, amely a vitákban mindig segíteni fog.⁵⁰ Drexel terjedelmük alapján három fajtáját különbözteti meg a jegyzeteknek: a lemma, az adversaria és a historica. A lemma egyszerű

tanulmányát: Aranybánya a helyes olvasáshoz. Jeremias Drexel: Aurifodina (megjelentés alatt a *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban* című, Kecskeméti Gábor szerkesztette konferenciakötetben).

⁴⁹ A legjobb jezsuiták kivonatai sem tévedhetetlenek: Vergilius a *Georgicát* írta hét évig. „Virgilius inter Latinos Princeps Poetarum Bucolica sua annis septem, suam Aeneida annis undecim elaboravit, et primus ipse sui rigidissimus censor ac iudex divinam scriptionem ad rogam damnavit. Virgilius vero, ut scias, non tantum legit, sed et excerpsit, et excerpta in suum poema transtulit, Ovidii Metamorphosin inspicere et dicere an caruerit excerptis. Claudianum Poetarum ocellum volve, et idem dices. Iacocus Sanazarius de partu Virginis tres libellos edidit, quos viginti annorum lima perpolivit: notandi laborem non fugit. Iacobus Bidermanus meus olim condiscipulus, quem ut Magistrum meum semper veneratus sum, Excerpta non solum magnó iudicio, et singulari industria paravit, sed et iis ingeniosa dexteritate usus est. Tot ejus scripta pro me loquuntur. Hermannus Hugo deliciae meae (quid apud te dissimulem?) scriptor misi (recte: mihi!) e millibus charus [...] Hermannus autem maxime usus est excerptis, nec aliter potuit. Nam elegans ille contextus e priscorum Patrum testimoniis, hac una ratione confectus. Gusta hoc scribendi genus, auribus et oculis loquitur. Confer sententias Bibliorum cum dictis Patrum, ac chalcographi nobilissimi caelatura, et laudibus, scio, artificiosissimam mixturam.” (Drexel, *Aurifodina*, 34–35.)

⁵⁰ Ibidem, 59–68.

rövid bekezdésekből áll, ahol felsoroljuk az adott fogalommal kapcsolatos szöveghelyeket, tömören. Példája a *Lacrimae*, a Sírás, amelyre számtalan példát gyűjt össze. Az *adversaria* a hosszabb mondások gyűjteménye (*sententiae, dicta, rara*), erre példának a rózsá dicséretéről, hasznáról szóló szöveghelyeket idézi (*Rosae elogium*), míg a *historicá*ba hosszabb történetek, exemplumok tartoznak.⁵¹ Ezeket indexelni is kell a végén, még hozzá kettéosztva őket szent és profán lemmákra, adversariákra és történetekre.⁵² A műve második felében gyakorlati példákat is bemutat, hogy miképp lehet indexelni, kivonatolni történeti műveket, ahol talán a legérdekesebb az, hogy miképp foglalja össze Lipsius összes műveit tucatnyi kategória alatt címkézve őket.⁵³ Művének legtanulságosabb része azonban összegzése, ahol szabályokba foglalja, miképpen kell olvasni: 1. kerülni kell a csapodár olvasást (*vaga lectio*), 2. elejétől a végéig el kell olvasni a könyveket, 3. nem felületesen, hanem átgondoltan és állhatatosan kell olvasni. Így lehet emlékezni a dolgokra, mert az emlékezetnek két támasza van: a rend és a képzelet (*ordo et imaginatio*). „A rend mellé helyezd a képzeletet, mert a leghűségesebb társa az emlékezet megszlárdításában. Ha jól tudsz elrendezni, és képzeleted szilárd, az emlékezet első mesterfogását máris eltanultad. Az elrendezés és a képzelés módjáról

⁵¹ Ibidem, 89–121.

⁵² A szent és profán történetek kettéválasztását Beyerlinck idézett enciklopédiája is mindig megtartja. Távolabbi párhuzam, hogy Marino *Galériája* is külön kezeli a biblia történeteket (*Storie*) a mitológiaiaktól (*Favole*).

⁵³ 1. Virtutes. 2. Vitia. 3. Musae, doctrina, litterae, eruditio. 4. Divitiae, paupertas, servitus. 5. Honor, ambitus, tituli, dignitates, genus, prosapia. 6. Corporis bona malaque deformitas, vires, imbecillitas, juvenilis, senilis, etc. aetas. 7. Labores, pericula, forum, iudicia, caussae, lites, leges, iura. 8. Vestes viles, pretiosae, et quae ad has. 9. Contemptus, cavilli, calumniae, dedecus, infamia. 10. Doli, fraudes, vaframenta, simulatio, dissimulatio, audacia. 11. Artes variae, Musica, Geometria, Pictura, etc. etiam sordidae ac mechanicae; item exercitationes, venatio, piscatus, aucupium. 12. Amor, odium, amicitia, inamicitiae. 13. Loca amoena, silvae, fontes, viridaria, horti, diaetae, porticus, aedificia. 14. Cibus, potus, disci, opcula, mensae. 15. Montes, flumina, maria, pagí, oppida, urbes, provinciae, regiones, regna, terrae. 16. Luxus, convivia, acroamata, balnea, recreationes, lusus, voluptates. 17. Mors, morbi, funera, luctus, dolor, sepuchra, epitaphia. 18. Dii, genii, sacrificia, caeremoniae, iuramenta, cultus divinus [...] (Ibidem, 221–224.) Csak az 5. számút mutatja be részletesen.

azonban semmi többet. Ezek túl rejtélyesek, és ha akarnám, se tudnám elmagyarázni.”⁵⁴

Mindezzel természetesen nem azt akarom sugallni, hogy Sacchini és Drexel receptje alapján készült a *Szigeti veszedelem*, de a jezsuita iskolázottságú Zrínyi nehezen tudta volna kivonni magát korának szöveget fragmentáló, az olvasottakat kivonatoló olvasási szokásai alól. Ahogy Bruno Basile mondja Tasso olvasási és jegyzetelési stratégiája kapcsán:

ezt az olvasást egy sajátos doxográfiai észjárás irányítja, amely bizonyosan használ közben – a számunkra már nehezen belátható memóriagyakorlatok mellett – iskolás jellegű *excerpta sententiarum*-gyűjteményeket. Alapvetően ugyanilyen gyűjtemények állhattak Tasso rendelkezésére is, amikor könyveit posztillákkal látta el, hogy ‘spongiae exemplorum’⁵⁵, példákat felszippantó szivaccsá alakítsa őket, ahogy a reneszánsz humanisták szokták mondani.

Ez az olvasási mód a szöveget nem annyira strukturált műegésként, mint inkább elemekre bontható retorikai argumentumokból felépülő egységként szemléli, és ezáltal a fragmentáltság által az argumentumok kiragadhatóvá válnak és függetlenedhetnek eredeti kontextusuktól, majd újra felhasználhatóak lesznek egy másik műben. Ez a fragmentáló olvasási stratégia mindenképp szerepet játszott abban, hogy számos helyen az eredeti szöveggörnyezettől eltérően, attól függetlenül, vagy akár annak morális üzenetével ellenkezően imitál Zrínyi.

⁵⁴ „Ordini appone Imaginationem in firmanda memoria adjutricem longe fidissimam. Noris probe disponere, firme imaginari, et primarium memoriae artificium jam tenes. De Disponendi et Imaginandi modo nil quaere amplius. Haec nimium arcana sunt, quae si velim, non possim enuntiare.” (Ibidem, 271–277.)

⁵⁵ Bruno Basile, *Fonti classiche per alcuni versi gnomici tassiani. Recupero dalle glosse alla „Liberata” di Scipio Gentili. Filologia e critica*, 1995/2–3, 498. Általában ld. még Paolo Cherchi, *Polimateria di riuso. Mezzo secolo di plagio (1539–1589)*, Roma, Bulzoni, 1998, különösen: 34–44; Bruno Basile, *Plagio e/o riscrittura nel secondo Cinquecento. In Furto e plagio nella letteratura del Classicismo*, a cura di Roberto Gigliucci, Roma, Bulzoni, 53–68.